

*Абдуллаев Д.Ш.***КЫРГЫЗСТАНДЫН ТОПОНИМИЯСЫ ЖАНА УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ***Абдуллаев Д.Ш.***ТОПОНИМИЯ КЫРГЫЗСТАНА И ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ***D.Sh. Abdullaev***MOUNTAIN-NAMES OF THE KYRGYZSTAN AND GREAT SILK ROAD**

УДК: 069(470.22) (08)

Кыргызстандын топонимиясы Улуу Жибек Жолундагы негизги аталыштардын системасы экендиги аталган макалада кеңири талдоого алынат. Анткени топонимдер, башкача айтканда эл отурукташкан аймактын аталышы кыргыз элинин кылымдар бою басып өткөн жолун чагылдыруу менен бир катарда эле кыргыз лексикасынын негизин, башкача айтканда ядролук фондун толуктап, кыргыз элинин менталдуулугу менен тыгыз байланыштуу экендиги шек туудурбайт. Жер аталыштары Улуу Жибек жолундагы байыркы катмар, экстерриториалдык мүнөздөгү система, дегеле евразия аймагындагы байыркы номинативдердин катарын түзө алат. Ошондуктан аталган макалада Жибек Жолундагы топонимдердин тарыхый эволюциясындагы концептуалдык негиз ар тараптан иликтенет.

Негизги сөздөр: ороним, этимон, когнитивдик, түшүнүк, этникалык маданият, лингвистикалык-маданият аспекти, психолингвистика.

В данной статье автором комплексно анализируются топонимы Кыргызстана как основа лингвистической карты Великого Шелкового Пути. Прежде всего, что топонимы в Великой Шелкового Пути представляя собой ядерную систему лексического фонда языковой структуры как таковой и тесно связаны с историческим формированием лингвистической ментальности носителя. Разумеется, древние топонимы Кыргызстана, то есть названия населенных пунктов являются экстерриториальными и древними номинативами в системе названий этой исторической трассы. В этой связи, топонимия современного Кыргызстана манифестируя отголоски древнего ареала, прежде всего отражают лингвистическую картину, вернее, миропонимание некогда могущественной кочевой державы так называемой историками Кыргызского Великодержавия. Следовательно, в этой статье анализируются, в первую очередь, концептуальные основы топонимов кыргызского языка в Великой Шелковой Пути.

Ключевые слова: ороним, этимон, когнитивное, понятие, этническая культура, лингвистически-культурный аспект, психолингвистика.

In this article, the author comprehensively analyzes the names of Kyrgyzstan as the basis of the linguistic map of the Great Silk Road. First of all, that the place names in the Great Silk Road representing a nuclear system of lexical fond of language structure as such, and are closely connected with the historical formation of linguistic mentality of the media. Of course, ancient place names of Kyrgyzstan, i.e. names of settlements are extraterritorial and ancient nominative in the

naming system for this historic track. In this regard, the toponymy of modern Kyrgyzstan holds echoes of the ancient region primarily reflect lingvistic picture, rather, the worldview of the once-powerful nomadic powers of the so-called historians of the Kyrgyz great power. Therefore, this article analyzes, first, the conceptual basis of toponyms of the Kyrgyz language in the Silk Road.

Key words: oranim, etimon, cognitive, concept, ethnic culture, linguistic cultural, psycholinguistics.

Денотаттардын топографиялык планы гана эмес, алардын фонетикалык жана семантикалык эволюциясын калыбына келтирүү бир гана түрк урууларынын тилин тарыхын үйрөнүү менен чектелбестен, жалпы адамзаттын тарыхын үйрөнүүдө олуттуу мааниге ээ [1,12]. Анткени жер шарынын тарыхында **Улуу Жибек жолу** деген ат менен белгилүү болгон доор биздин планетабыздын бир бөлүгүнүн картографиялык багытын гана аныктабастан, адамзат коомунун бир социалдык-экономикалык өнүгүү формацияларынын мыйзамдуу эволюциясын да так көрсөтөт. Улуу жибек жолунун түзүлүшү жана тарыхы коомдогу соода-сатык процессине болгон зарылдык гана эмес, лингвистикалык да зарылдык экендиги менен да илимий мазмунга ээ болот. Ошондуктан азыркы Евразиянын кеңири аймагында жолугуучу **ала, кала, келтун, кара, кыра, курум жана алтын** топоформанттары тарыхый географиянын фундаменталдуу аргументтери болуп саналмакчы. Анткени Улуу Жибек жолунун топонимикалык комплекси бир гана аталган магистралдын картографиялык өзгөчөлүгүн көрсөтпөстөн, андагы **чат – чад, ак – аг, улу – оло – ала, кура – коро – гыра** топонимикалык парадигмасы ар бир жеке аталыштын составында айрым семантикалык тутумду түзө алат. Анткени аталган тарыхый топоформанттар Улуу Жибек жолу деп аталган маданий экономикалык магистралдын тарыхый чындык экендигин дагы бир жолу далилдейт.

Тарыхый топонимия Кыргызстандын маданий-экономикалык жактан калыптануусунун, мамлекетибиздин бүтүндүгүн далилдөөчү фактылар катарында жана лингвистикалык сейрек материалдар катарында илимий баалуугун жогото элек. [1,3-10]. Демек, жалпы түрк тилдеринин анын катарында кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын топонимдерсиз изилдөө,

тарыхтын көрсөткүчү болгон тарыхый топонимдерди унутта калтыруу чындыкка коошпойт [3,56]. Ошондой эле бул илимий макаланын чегинде азыркы мезгилде Улуу Жибек жолунун өткөндөгү тарыхын жана жалпы евразиянын тилдик ареалынын тарыхый эволюциясын аныктоодогу кечиктирилгис маселе болгон тарыхый топонимдердин монопарадигмасынын семантикалык планы каралмакчы.

Евразиянын тилдик жана маданий жактан калыптануусунда өзгөчө маанилүү орунду ээлеген тарыхый топонимдер Улуу Жибек Жолу менен байланышын жана анын географиялык картасындагы тарыхый этникалык топтордун менталдык өзгөчөлүгүн аныктоодо карта катарында да кызмат кылмакчы. Евразиянын, жалпы эле Орто Азиянын тарыхында жана аталган континенталдык аймактагы ареалдын кылымдар бою калыптануусунда өзгөчө мааниге ээ болгон тарыхый топонимдердин азыркы тил илиминин фонунда лингвистикалык жана географиялык факты-материалдар катарында каралуусу лингвистикалык географиянын стратиграфиясындагы өзгөчө катмар. Жалпы эле Сибирдеги тилдик кошундардын жаралышын жана калыптануу этаптарын так чагылдырган тилдик фактор катарында кыргыз оронимиялык тутуму өз алдынча система катарында каралышы жана анын тарыхый изилдениши **Бидан, Ават, Сымар** сыяктуу топонимдердин тарыхый ордун аныктамакчы [3, 23].

Улуу жибек жолунун сегменттерин бириктирүүдө топонимдер ажырагыс звено катары гана бутага алынып тим болбостон, азыркы күндө изи калбаган тарыхый маанилүү объектилердин схемасын кайрадан калыбына келтирүүдө негиздүү планшет катарында кызмат кылат. Анткени топонимдер аркылуу жалпы Жибек Жолу деп аталган экономикалык магистралынын структурасын гана калыбына келтирбестен, Жибек жолу жөн гана багыттык мааниде эмес, жалпы чөлкөмдүн маданий-экономикалык өсүүсүнө түрткү болгон. Чагатайдын урпактары бул кең территорияда бир бүтүн хандык куруп аны «Чагатай хандыгы» деп аташкан. Чагатайлар Осмон империясы доорунда түрктөр «Османийлер» деп аталгандай маанини билдирген [12]. Алар өздөрүнүн тилдерин арап, фарс тилдерине каршы коюп «туркий тил» могол тили менен эч кандай байланышы болбосо дагы «Чагатай түркчөсү», Чагатай тили деп аташкан [3, 4]. Кыргызстандын лингвистикалык картасында орчундуу орунду ээлеген тарыхый топонимдер түрк элдеринин, анын Чыгыш Сибирдин тарыхындагы бир мезгилди, заманды, тактап айтканда, чагатай хандыктарынын заманын билдире турган аталыштар да кездешет. Мындай аталыштардын катарына биздин оюбузча **Касан-Сай, Акмура, Арак-кол, Айрычат** топонимдеринин тиешеси бар.

Тян-Шандагы тарыхый топонимияга кайрылышкан Н.М. Семенов Тянь-Шанский, Н.И. Пржевальский [Пржевальский Н.М. От Кяхты на истоки Желтой реки. Исследование северной окраины Тибета. Путь через Лоб-нор по бассейну Тарима. Москва, 1948. 313], В.В. Радлов [345] жер-суу аталыштарына

тарыхый фактылар катарында таянышкан. Тарыхый жактан Орто Азиянын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүү тарыхында Кыргызстандын оронимиялык тутуму кылымдар чегинде маданий жактан гана өзүнүн абалын өзгөртүү менен чектелбестен, тилдик планда да көп өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Көчмөндөрдүн башка элдер менен жүргүзгөн карым-катнаштары, этникалык байланыштары жөнүндө жер-суу аттары аркылуу арбын кабар берилет. Мисалы, **Зумур, Селкен, Жумур, Чох, Аптар, Сафед, Падек** топонимдери иран тилдүү элдер менен түрк урууларынын алакасын чагылдырган тилдик маанилүү жана тарыхый эстелик. Топонимдерде көчмөн турмушту аркалаган уруулардын байыркы мезгилдериндеги материалдык маданиятын чагылдырган аталыштар, көркөм сүрөттөөлөр да айкын чагылат. Мисалы, **Чырайлуу, Жарык, Жылма, Зорколот** ж.б. Мындай топонимдерде көчмөндөрдүн жашоо-турмушунда пайдаланышкан материалдык маданиятынын табылгаларын, жетишкендиктеринин тилдик лексикада чагылдырылышы, маселен, заттык түшүнүктөрдүн, нерселердин, буюм-терим, процесстик түшүнүктөр, кубулуштар, көрүнүштөрдүн аталыштары компонент катарында сакталган. Мындай азыркы илимий багытта маанилүү болгон фактылар А.Аристов, Д.Исаев жана К.Конкобаев тарабынан баса белгиленген. Ала турган болсок азыркы кыргыз тарыхый топонимиясында маанилүү компонент катарында кызмат аткарган тополексемалар аталган окмуштуулар тарабынан кылдат талдоого алынган. Айрыкча К.Конкобаев айры, алыш же болбосо эки башка агымга ажыраган дарыялардын аталыштарын камтыган Айры-Там, Ача-Суу, Жиктеме сыяктуу топонимдердеги атрибутивдик компоненттер боюнча төмөндөгүдөй мүнөздөмө берген: “эки ача, бөлүктөн турган агым жана дарыянын же болбосо суунун эки айрылыш жери кыргыз тилинде айры, айыр, айрык сөздөрү аркылуу берилери бышык. Ал эми географиялык аталыштардын составында болсо “тоодогу колот, тоолуу аймактагы эки агымдын кошулган жери жана тоолуу өрөөндүн эки башка колотко ажыроосу, же болбосо эки тайпак тоонун кошулушу” деп түшүндүрөт аталган окумуштуу өз изилдөөсүндө (44). Ал эми Кыргызстандын тарыхый топонимиясындагы морфемалык жактан татаалдашкан **айрык, айрычак** жана **ажырым** компоненттери белгилүү лингвист В.В. Радлов тарабынан жогоруда биз сөз кылган топонимикалык семантикага жакын маанилерде берилген (202). Ал эми В.Э. Мурзаев тарабынан болсо негизинен “бир өзөндүн өз алдынча агымга ээ болуусу, бөлүнүшү” катарында ачыкталган (143). Мисалы, **Айрылыш, айрыма, Ажырык, Айрылгын, Айры-Саз, Айры-Баш, Айрыч-Таш, Айрылышкан, Айры-Тал, Айрык, Айрык-Таба, Айрамык, Айран, Айранчала, Айрычат** ж.б. жер-суу аталыштары Орто Азияны жердеген элдердин байыркы кездердеги турмушун, каада-салттарын изилдөөдө өтө маанилүү маалыматтарды берери шексиз. Алай, Тянь-Шан тоо кыркаларын жердеген элдердин, Фергана чөлкөмүндө орто кылым-

дарда болгон тилдик реалдуу шарттардын жана иран тилдик катмарынын субстраттык катмар катарында калыптанышы, биринчи кезекте, көчмөндөрдүн тарыхындагы олуттуу тарыхый жагдай менен айырмаланат.

Литература:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе 1990. - 479 с.
2. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек, 1997, том I. – 503с.
3. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Бишкек, 1996.
4. Древнетюркский словарь. - Ленинград 1969. - 676с.
5. Radloff W. Sibirya'dan II. Istanbul, 1994. 331b.
6. Караев С.К. Древние топонимы Средней Азии в согдийских документах с горы Муг // Ономастика Средней Азии. - Фрунзе, 1980. - 309 с. (141-148).
7. Киргизско-русский словарь. Составил профессор К.К. Юдахин. - М., 1965 г. - 503 с.
8. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Фрунзе, 1980.
9. Пржевальский Н.М. От Кяхты на истоки Желтой реки. Исследование северной окраины Тибета. Путь через Лоб-нор по бассейну Тарима. - Москва, 1948. - 313с.
10. Орузбаева Б.О. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер (кыскача маалымат). - Фрунзе, 1958. - 67-б.
11. Умурзаков С. Топонимические заметки // Кыргыз терминологиясынын маселелери. - Фрунзе, 1971. - 69с. (63-69).
12. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. - Фрунзе 1971. - 291с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Эргешбаева Н.А.